

Жумагулов Б.С. *1, Сарсенов А.С. 2, Абдулов А.Д. 3

^{1*}*ID т.ғ.к., профессор-зерттеуші, Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті, Алматы, Қазақстан Республикасы. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru*

²*т.ғ.д., Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университетінің профессоры, Атырау, Қазақстан Республикасы. E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz,*

³*гуманитарлық ғылымдар магистрі, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау, Қазақстан Республикасы.
E-mail: aisad12@mail.ru*

ҚАЗАҚСТАННЫҢ БАТЫС ӨңІРІНДЕГІ ӘСКЕРИ КОМИССАРИАТТАРДЫҢ ҚЫЗМЕТІ (1918-1945)

Аңдатпа

Мақалада Батыс Қазақстандағы құрылған әскери комиссариаттардың құрылу тарихы мен қызметі және Отан қорғауды ұйымдастырудағы рөлі туралы мәселе жаңа архив деректерінің негізінде қарастырылған.

Мемлекеттердің тарихында елі мен жерінің бостандығын қорғау үшін жанкешті соғыстардың, қарулы қақтығыстардың болып тұратындығы баршаға мәлім. Мұндай жағдайда әрине, қарулы күштердің, яғни әскердің рөлі маңызды болып табылады. Жақсы ұйымдасқан, әскери жабдығы талапқа сай әскердің арқасында жаңа жерлер жауланып, немесе елі мен жеріне сыртқы жаудың шабуылына тойтарыс берілген. Әрине, елдің қорғаныс қабілетін нығайтудағы әскери құрылымдардың, оның құрамындағы жауынгерлер мен әскери қолбасшылардың еңбегінің ерекше екендігі ешқандай дау тудырмайды. Солардың өшпес ерлігінің арқасында осы күнгі тәуелсіз мемлекетте өмір сүріп отырмыз.

Бірақ, әскер қатарына мобилизациялауға дайындық жүргізу, оны жүзеге асыру, қарулы күштер үшін адам мен халық шаруашылығының мүмкіндігін есепке алып, жастарды әскери қызметке даярлап, әскер қатарына шақыруды ұйымдастыратын және осы сала бойынша тағы да басқа жұмыстармен шұғылданатын әскери мекеме – Әскери комиссариаттар туралы мәселеге толық назар аударылмай келеді. Осы ғылыми мақалада Әскери комиссариаттардың құрылу тарихы мен қызметі ғана емес оның елдің бостандығы мен тәуелсіздігін қорғауды ұйымдастыру жолындағы қызыметіне және оның тарихи маңыздылығына тоқталғанды жөн көрдік.

Кілт сөздер: Әскери комиссариат, қарулы күштер, мобилизация, әскери қызмет, ұлттық әскери құрамалар, Қызыл армия, атқыштар полкі.

Алғыс айту: Мақала Қазақстан Республикасы Ғылым және жоғары білім министрлігі Ғылым комитетінің «Қазақстанның батыс өңірінің әскери тарихы (XVIII-XX ғғ.)» (тіркеу нөмірі: AP19679667) гранттық қаржыландыру ғылыми жобасын іске асыру аясында дайындалған.

Жумагулов Б.С. ^{id*1}, Сарсенов А.С. ^{id²} Абдулов А.Д. ^{id³}

¹*к.и.н., профессор-исследователь, Казахский национальный педагогический университет им. Абая, Алматы, Республика Казахстан. E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru,

²д.и.н., профессор Атырауского университета им. Х.Досмухамедова, Атырау, Республика Казахстан.
E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz

³магистр гуманитарных наук, Атырауский университет им. Х.Досмухамедова, Атырау, Республика Казахстан.
E-mail: aisad12@mail.ru

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ ВОЕННЫХ КОМИССАРИАТОВ В ЗАПАДНОЙ РЕГИОНЕ КАЗАХСТАНА (1918-1945)

Аннотация

В статье рассматривается история и деятельность военных комиссариатов, созданных в Западном Казахстане, и их роль в организации обороны Отечества на основе новых архивных данных.

Общеизвестно, что в истории государств часто происходят смертоносные войны и вооруженные конфликты для защиты свободы своей страны и земли. В таких случаях, конечно, важна роль вооруженных сил, то есть армии. Благодаря хорошо организованной армии с соответствующей военной техникой, завоевывались новые земли или отражалось нападение на страну и землю внешнего врага. Конечно, нет сомнений, что военные соединения, солдаты и военачальники в их составе сыграли особую роль в укреплении обороноспособности страны. Благодаря их немеркнущему мужеству мы сегодня живем в независимом государстве.

Однако недостаточно внимания уделяется вопросу о Военных комиссариатах – военном учреждении, которое готовит и осуществляет мобилизацию в вооруженные силы, организует набор молодежи на военную службу, учитывает кадровый и экономический потенциал вооруженных сил и занимается другой работой в этой области. В данной научной статье мы решили остановиться не только на истории и деятельности Военных комиссариатов, но и на их роли в организации защиты свободы и независимости страны, их историческом значении.

Ключевые слова: Военный комиссариат, вооруженные силы, мобилизация, военная служба, национальные воинские формирования, Красная Армия, стрелковый полк.

Благодарность: Статья подготовлена в рамках выполнения грантового научного проекта «Военная история Западного региона Казахстана (XVIII-XX вв.)» Комитета науки Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан (регистрационный номер: AP19679667).

Zhumagulov B.S. ^{*1}, **Sarsenov A.S.** ², **Abdulov A.D.** ³

¹*candidate of historical sciences, research professor, Kazakh National Pedagogical University named after. Abay, Almaty, Republic of Kazakhstan.*

E-mail: jumagulov-bolat@mail.ru

²*Doctor of History, Professor, Atyrau University. H. Dosmukhamedova, Atyrau, Republic of Kazakhstan. E-mail: A.Sarsenov@asu.edu.kz*

³*Master of Humanities, Atyrau University named after Kh.Dosmukhamedov, Atyrau, Republic of Kazakhstan.*

E-mail: aisad12@mail.ru

ACTIVITIES OF MILITARY REGISTRATION OFFICES IN THE WESTERN REGION OF KAZAKHSTAN (1918-1945)

Abstract

The article examines the history and activities of military commissariats created in Western Kazakhstan and their role in organizing the defense of the Fatherland based on new archival data. It is well known that in the history of states, deadly wars and armed conflicts often occur to protect the freedom of their country and land. In such cases, of course, the role of the armed forces, that is, the army, is important. Thanks to a well-organized army with appropriate military equipment, new lands were conquered or an attack on the country and land by an external enemy was repelled. Of course, there is no doubt that military units, soldiers and military leaders in their composition played a special role in strengthening the country's defense capability. Thanks to their unfading courage, today we live in an independent state.

However, not enough attention is paid to the issue of Military Commissariats – a military institution that prepares and carries out mobilization into the armed forces, organizes the recruitment of young people for military service, takes into account the personnel and economic potential of the armed forces and is engaged in other work in this area. In this scientific article, we decided to focus not only on the history and activities of the Military Commissariats, but also on their role in organizing the protection of freedom and independence of the country, their historical significance.

Key words: Military Commissariat, armed forces, mobilization, military service, national military formations, Red Army, rifle regiment.

Acknowledgments: *The article was prepared as part of the grant scientific project "Military History of the Western Region of Kazakhstan (XVIII-XX centuries)" of the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (registration number: AP19679667).*

Кіріспе. Әскери қызметкерлердің қайсысы болмасын, олардың армияға деген алғашқы қадамы бұрынғы кездегі әскери комиссариаттан, яғни қазіргі күндегі қорғаныс істері жөніндегі мемлекеттік мекемеден бастау алатындығын барлығымыз білеміз.

Осы мекемеден жас жеткіншектер әскери есепке тұрады, сол жерден әскер қатарында отан алдындағы борышын өтеуге аттанады немесе әскери оқуға түсуге жолдама алады. Отан алдындағы борышын өтегеннен кейін осы жерде запасқа шыққан әскери қызметші ретінде тіркеуге тұрады.

Әскери комиссариаттардың құрылу тарихына келсек, ол сонау тереңнен, атап айтқанда 1918 жылы әскери комиссариат құру туралы декреттің қабылданған күнінен бастау алады. Сол жылы 8 сәуірде Халық Комиссарлар Кеңесі жоғарғы әскери кеңес жасап шығарған «Әскери істер бойынша болыстық, уездік, губерниялық және округтік комиссариаттарды құру туралы» [1] декретті қабылдады. Ол болыстық, үйездік, губерниялық және округтік комиссариаттарға

бөлінді. 22 сәуірде ол Бүкілодақтық орталық атқару комитетінің (БОАК) отырысында бекітілді. Декретте әскери істер бойынша комиссариаттардың (кейін әскери комиссариаттар деп аталды) негізгі міндеттері айқындалды. Ол бұрынғы әскери бөлімдердің қызметінен анағұрлым ауқымды еді. Атап айтқанда әскери қызметке жарамды тұрғындарды есепке алу, әскерге шақыру, Ресей Кеңес Республикасының қарулы күштерін құруға белсене қатысу, барлық жұмысшыларды, қанаушы топқа қатысы жоқ шаруаларды әскери іске үйрету, әскердің материалдық талаптарын қанағаттандыру т.б. Болыстық, уездік, губерниялық комиссариаттарды құру жергілікті жұмысшы, шаруа депутаттары советінің құзіретінде, ал округтік комиссариаттарды әскери істер халық комиссариаты тағайындады.

Негізгі мақсаты әскерге жарамды тұрғындарды есепке алу, Қарулы күштерді құру, жұмысшы-шаруаларды әскери іске үйрету болды. Сол кезден бастап осы аты аталған мемлекеттік мекемеде қаншама қыруар іс-шаралар атқарылып, қаншама жетістіктерге жеткенін айтып шығу бір мақала көлеміне сыймайды.

Материалдар мен әдістері. Мақаланың тақырыбын талдаудың әдістемелік тәсілдері қазіргі гуманитарлық білімде бар жаңа тәсілдерді пайдалануға негізделген. Ғылыми жұмысты жазу кезінде әртүрлі деңгейдегі деректер пайдаланылды. Оның ішінде мұрағаттық материалдар мен құжаттар, сондай-ақ ғылыми зерттеу жұмыстарының материалдары. Мақалада деректік материалдар мен архив қорындағы құжаттар кеңінен пайдаланылды. Деректік база ретінде Ресей мемлекеттік әскери архивіндегі (РМӘА) құжаттар, сонымен қатар «Декреты Советской власти» [2], В.П. Тонкошуровтың редакциялық басшылығымен шыққан «Военные комиссариаты: история создания и развития (1918-2018 гг.)» [3], «Советские Вооруженные Силы: история строительства» [4], «Национальный вопрос в военном строительстве в СССР. 1922-1945гг.» [5] атты еңбектерді атауға болады. Зерттеу еңбектеріне келсек, әскери комиссариаттар тарихына арнай жазылған зерттеу еңбектері жоқтың қасында екенін жоғарыда айтқанбыз, соған қарамастан бұл мәселе Н.Н. Мовчиннің «Комплектование Красной Армии: исторический очерк» [6], А.Ю. Безугольныйдың «Национальный состав Красной армии, 1918-1945: Историко-статистическое исследование» [7] атты еңбектерінде және К.Аманжолов пен А.Тасболатовтың «Қазақстанның әскери тарихы: б.з.д. VI ғасырдан бүгінгі күнге дейін» [8] мен К.З. Кипшакбаев пен Д.Ж. Серкебаевтың «Война и человеческие ресурсы Казахстана в 1941-1945 годах» [9] атты еңбектерінде қарастырылады. Бірақ бұл еңбектердің зерттеу нысаны басқа бағытта болғандықтан аты аталған мәселе толық қамтылған деп айта алмаймыз.

Талданатын тақырыпты ашудың әдіснамалық негізі объектіні тұтас қарастыруды, оның құрылымдық элементтерін және оны ұйымдастыру принциптерін анықтауды көздейтін жүйелік көзқарас болды. Бұл жұмыста хронологиялық әдіс, салыстырмалы әдіс, тарихи-сипаттамалық әдіс, құжат зерттеу әдісі, мазмұндық талдау сияқты ғылыми әдістер де қолданылды.

Нәтижелер мен талқылау.

Әскери комиссариаттарды құру жәй ғана әскери бөлімдердің атын өзгерту емес еді, ол елде біртұтас қатаң орталықтандырылған әскери-әкімшілік жүйесін орнату болатын. 1918 ж. мамыр айынан бастап округтік әскери комиссариаттар жаңадан құрылған Қызыл армияны ұйымдастыруға тиіс Бүкіл Ресейлік штабтың қарамағына берілді. Осы штабтың мобилизация бөлімі кейін басқармасы әскери комиссариаттардың тікелей кураторы болды. 1918 ж. 29 шілдесінде В.И. Ленин РСФСР Конституциясына сәйкес Халық комиссарлар кеңесінің «Әскери қызметке жарамды 18 бен 40 жас аралығындағы азаматтарды есепке алу туралы» декретке қол қойды [10].

Есепке алу жүйесі 1918-1919 жылдардан бастап енгізіле бастады. Декретті жергілікті органдарға жеткізу 1918 ж. қараша айына дейін созылды, сондықтан да 1918 ж. 1 желтоқсанына әскери комиссариаттардың 16% ғана есеп беріп үлгерді [11].

Алғашқы әжептәуір деректер тек 1919 ж. басында ғана беріле бастады. Бұл кезде бірнеше әскерге шақыру науқаны болып өткен еді.

1919-1920 жылдары әскери комиссариаттар біршама аяғынан тұрды деп айтуға болады. Олар жергілікті совет органдарының құрамдас бөлігіне айналып мобилизациялық жұмыста едәуір табысқа жете бастады. Әскери комиссариаттардың міндеттері айқындалды. Ол міндеттер: тұрғындардың әскери міндетті категориялары есепке алынды, жылқы құрамы анықталды, көліктердің есебі алынды, майданға жіберілетін әскери құрамалар жасақталды, халықты жалпыға бірдей әскери оқуға машықтандырды, тұрғындардан қару-жарақ тәркіленді, өз территориясында тәртіп сақталуын қадағалады т.б. Осылардың бәріне қарамастан әскери комиссариаттар қызметінің негізгі бағыты есеп-мобилизациялық жұмыс болып қала берді.

Азамат соғысының соңғы кезеңінде жергілікті басқару жүйесі біржолата қалыптасып, жан-жақты қамтыған аппаратқа айналды. Әскери комиссариаттардың штаттық құрамы 200 мың адамнан асты [6,160].

Нәтижесінде Қызыл Армияның қатары үзбей толықтырылып отырды. Мысалы 1918 ж. 1 қыркүйегі мен 1920 ж. 26 маусымының аралығында 27 міндетті шақырудың арқасында әртүрлі жас, әлеуметтік-таптық, кәсіби категориялар бойынша 3.866.009 адам армия қатарына тартылды [12].

Бұның өзі большевиктердің халықты өзіне қарата бастағанының айқын белгісі еді және әскери комиссариаттардың жұмысының жолға қойылғандығының дәлелі болатын. 1920 ж. аяғына таман Совет өкіметінің негізгі қарсыластары талқандалғаннан кейін әскери комиссариаттар алдында жаңа міндеттер тұрды. Экономиканың әлсіреуіне байланысты әскери комиссариаттардың штаты бірнеше есе қысқарды.

1925 жылдан бастап әскери комиссариаттардың қызметінде күрт бетбұрыс басталды. Әскери құрамалардың жартысынаан көбіне аумақтық-милициялық құрылыс жүйесі енгізілді. Әскерлер алма-кезек лагерлік жиындарда әскери дайындықтан өтетін болды.

Азаматтар әскери қызметті тұрғын жерлеріне жақын маңнан өтуге мүмкіндік алды. Бұл мемлекет шығынын үнемдеуге бағытталған шара еді.

1925 ж. 9 қаңтарында КСРО Орталық атқару комитеті мен халық комиссарлар кеңесі «Әскери және теңіз істері жөніндегі Халық комиссариатының жергілікті органдарын қайта құру» жөнінде қаулы қабылдады. Қаулы бойынша губерниялық әскери комиссариаттарды құрама командирлеріне бағынышты аймақтық корпустық және дивизиялық басқарма етіп қайта құру ұйғарылды. Сонымен бірге олар өкіметтік атқарушы органдардың әскери бөлімінің функцияларын да орындайтын болды [13].

Қайта құрулардың нәтижесінде 80 аймақтық басқармалар құрылды: 4 корпустық, 29 дивизиялық, 36 губерниялық өзін өзі басқаратын, 7 губерниялық тәуелді, 4 губерниялық деңгейдегі республикалық [14].

30-шы жылдары сыртқы саяси аренадағы өзгерістерге, жаңа дүниежүзілік соғыс қаупіне байланысты КСРО басшылығы мемлекеттің қауіпсіздігін нығайтуға бет бұрды. Нәтижесінде 1936 ж. қарай Қызыл армияның қуаты 1920 жылдан бірнеше есе асып түсті [6, 399].

Кенес Одағының әскери-өнеркәсіптік комплексінің құрылуы және дамуы 30-шы жылдардың ортасына таман армияны күрделі әскери техниканың жаңа түрлерімен қамтамасыз етті: танктер, самолёттер, артиллерияның түрлері, ату құралдары т.б. Мысалы мобилизациялық жоспар бойынша әскери-әуе күштері мен артиллерия 1938 ж. 1930 ж. қарағанда 2,7 есе, әуеден қорғау күштері - 3,3 есе, теміржол әскерлері - 7,3 есе, бронды танк әскерлері -16 есе өсті [15].

1935 ж. аяғына қарай Қызыл Армияның саны 930 мың адамға, 1939 ж. 1 қаңтарына - 1.513.400 ге жетті. Уақыт талабына сәйкес Қарулы күштерді аймақтық-кадрлық қалыптастыру армияның әскери қуатын нығайтуға кедергі болатындығы белгілі болды. Аймақтық бөлімдер мен құрамалардың дислокациясы, армия құрамының жиі ауысуы әскери техниканы менгеруге қиындық келтірді. Сондықтан да 30-шы жылдардан бастап армияны біртұтас кадрлық принциппен жасақтау және санын ұлғайтуға басымдық берілді. Нәтижесінде 1935 ж. қарай дивизиялардың 25% кадрлық болса, 1935 ж. аяғына таман 77% болды. [4, 515].

Бұның бәрі әскери басқармалардың жаңа органдарын қайта құруды қажет етті. Нәтижесінде Халық Қорғаныс комитетінің 1938 ж. 19 маусымдағы №0104 бұйрығы «Жергілікті әскери басқармалар органдарын қайта құру және жаңа Ереже» дүниеге келді [16].

Корпустық және дивизиялық мобилизациялық округтардың орнына автономиялық республикаларда, өлкелерде, облыстарда, қалаларда және аудандарда қайтадан әскери комиссариаттар құрыла бастады. Олардың міндеттері адам ресурстарын есепке алу, әскери дайындық, әскер түрлеріне бөлу және әскери қызметке шақыру болды.

30-шы жылдардың екінші жартысында әкімшілік және әскери реформаларға байланысты елде ондаған облыстық, жүздеген аудандық комиссариаттар құрылды. Тек қана аудандық әскери комиссариаттардың саны 3,5 есеге өсті.

1938 ж. Ереже бойынша әскери комиссариаттарға Бас штаб жетекшілік ететін болды да жергілікті жерлердегі басшылық әскери округтардың әскери кеңестеріне жүктелді. Мобилизация жоғары дәрежеде жүру үшін әскери комиссариаттар әскери бөлім лауазымында жергілікті атқарушы органдардың құрамына енді. Сонымен қатар әскери комиссариаттардың ұйымдық-штаттық құрылымы жақсартылды, жаңа жұмыс орындарымен толықтырылды, ауданнан бастап әрбір әскери комиссариаттарға жеңіл автокөлік берілді [17].

1939 ж. 1 қыркүйегінде КСРО Жоғарғы Кеңесінің кезектен тыс 4-ші сессиясы «Жалпыға бірдей әскери міндеткерлік» туралы заң қабылдады. Бұл заң Қарулы күштердің кадрлық жүйелік құрылысын негіздеді, орта білімі барларды әскерге 18 жастан, қалғандарын 19 жастан шақыратын болды. Нәтижесінде 1 жылдық резерв қалыптасты. Запасқа шығу 10 жылға ұзартылды, жеңілдік категориялардың көпшілігі жойылды. Заң әскери комиссариаттарға көптеген қосымша міндеттерді жүктеді, атап айтқанда алғашқы әскери дайындық, әскерге шақырғанға дейінгі жастарды дайындау.

Қызыл армияға, теңіз флотына, ішкі істер халық комиссариатына (НКВД) ең нөпір әскерге шақыру 1939 ж. 15 қыркүйек пен 1939 ж. 15 қазанының арасында орын алды. Сол бір айда әскерге 1.831.099 адам, яғни өткен жылғы 832.542-ден екі есе көп шақырылды [18].

Бұл шақыруға тек қана 1919 ж. туғандар емес, 1918 ж. екінші жартысында туғандар да ілікті, сонымен қатар бұрын әртүрлі себептермен шақырылмаған категориялардың 40% шақырылды.

Әскерге жергілікті ұлт өкілдерін тарту азамат соғысы кезінде басталған еді. Алғашқы кезде бұл шара әскери-аймақтық басқармалар арқылы жүзеге асып отырды. Қазақ жастарын әскерге тарту басқармалардың қарамағындағы полктардың міндеті болды.

Азамат соғысының майдандарына жергілікті ұлт өкілдерінен әскер алу Жетісу, Ақтөбе, Түркістан майдандарында жүргізілді. 1918 жылдың күзінде Бөкей даласында қазақтардан тұратын екі атты әскер полкы жасақталды. Сонымен бірге Алаш милициясы деп аталған өз әскерлерін Алаш Орда өкіметі де құра бастады. Олар атаман А.Дутовтан, А.Колчактан, Сібір үкіметінен ақшалай көмек, киім-кешек, оқ-дәрі сұрады. Алаш отрядтары Бөкей ордасында, Семей маңында құрылды. Негізінен оларды әскери іске казак офицерлері дайындады, бірақ олардың ықпал еткен аймағының ауқымы аз болды. Бұл кезде Орынбор-Ташкент теміржолының екі жағында да Совет өкіметі үстемдік құрып тұрған еді. Түркістан аймағы мен Әулиеата да Совет өкіметінің қолында болды. Басқа аудандарда «ақтар» мен «қызылдардың» билігі алма-кезек ауысып отырды. Сондықтан да қазақтар көбіне Қызыл Армияның қатарына қосылды.

1919 жылы Торғайда қазақтардан тұратын екі атты әскер эскадроны, бір пулемет командасы, Қостанайда қазақ атты әскер отряды құрылды.

1919 жылы күзінде Ақтөбе майданы жойылғаннан кейін ұлттық әскери құрамаларды жасақтау одан әрі өрістей түсті.

Шалқарда 300 адамнан тұратын отряд Омбы, Ақмола, Семей облыстарының қазақтарынан тұратын бірінші ерікті Сібір қазақ полкы құрылды. Оның құрамында кейін елге белгілі азаматтар болған А.Досов, И.Көбеков, Р.Әділов т.б. болды. Бәрімізге белгілі 25-ші В.Чапаев дивизиясының құрамында мұсылман полкының болғанын білеміз.

Қазақстанның батыс аймағында 1920 ж. көктеміне таман саны 1974 адамнан тұратын екі атты әскер полкы жасақталды. Сонымен қатар 700 сарбаздан тұратын Бірінші қазақ революциялық атқыштар полкы, 10 эскадрон, атты әскер дивизиясы, жеті күзет ротасы, ауыр артиллерия ротасы құрылды. Олардың барлығы дерлік ақ гвардияшыларға қарсы ұрысқа қатысты. Азамат соғысы аяқталғаннан кейін бұл әскери құрамалар таратылды, дегенмен де кейбір сарбаздар мен кіші командирлерге өз еріктерімен әскерде қалуға рұқсат етілді. Олар аз ұлт өкілдерін даярлайтын Самара, Орынбор, Ташкент қалаларындағы әскери курстарға жіберілді.

1918 жылы Ордада бірінші үлгілі қазақ атты әскер полкы құрылды. Оған Шығыс майданының қолбасшылары М.Фрунзе, әскери революциялық кеңестің мүшесі В.Куйбышев, РСФСР Халық комиссариатының ұлт істері жөніндегі комитетінің қазақ бөлімінің төрағасы Мұхамедияр Тунганшин, полктың алғашқы комиссары Бейсен Жәнекешов, Фарух Әзірбаев, ағайынды Нұрсұлтан, Зейнолла Бекетовтер т.б. мұрындық болды. Полк атты эскадроннан, пулемет командасынан және кіші командирлер мектебінен тұрды. 1919ж. 14тамызында полк 14-ші армияның қарамағына беріліп, Орал майданында ақгвардияшыларға қарсы ұрыстарға қатысты. Азамат соғысының соңғы кезеңінде полк жауынгерлік ерлігі үшін РСФСР Орталық атқару комитетінің Құрметті Қызыл Туымен марапатталды [19].

Болашақта бұл полктен жұмысшы, шаруа Қызыл Армияның (ЖШҚА) белгілі командирлері шықты. Мысалы болашақ техника әскерлерінің генерал майоры Ш.Жексенбаев 1922 ж. Самара әскери мектебін бітірген еді [20].

Басқа да командирлердің қатарынан Рамазан Құрманғалиевті атауға болады. Ол әскер қатарына өз еркімен 1918 ж. кіріп, 1920 ж. Орынбор әскери мектебін бітіреді. Бұл азамат соғысының қайнап тұрған кезі еді. Соғыстан кейінгі жылдарда әртүрлі әскери қызметтер атқарып, 1930-1932 жылдары Қазақ АССР әскери-территориялық комиссариатының саяси басқарма бастығы қызметін атқарады. Оған дивизия комиссары әскери атағы беріледі, ол генерал майор шеніне парапар еді. Өкінішке орай, Р.Құрманғалиев сталиндік қуғын-сүргіннің құрбаны болып 1937 жылы атылып кетті. Р.Құрманғалиевқа дейін бұндай жоғары әскери шенге Дала өлкесінің Төтенше комиссары, белгілі мемлекет қайраткері Ә.Жангелдин ие болған еді.

1930 ж. аяғына таман әбден қалыптасқан әскери басқармалардың құрылымы екінші дүниежүзілік соғыстың ауыр кезеңдерінде өзінің өміршендігін дәлелдеді. Неміс фашистерінің агрессиясы басталғаннан кейін 1941 ж. 23 маусымында КСРО Жоғарғы Кеңесінің президиумы 16 әскери округтың 14-нен 1905-1918 ж. туғандарды мобилизациялау туралы Указ шығарды. Бұл жерде әскери комиссариаттарға үлкен жауапкершілік жүктелді, мобилизациялық органдардың барлығы күн, түн демей жұмыс жасады.

Соғыстың алғашқы жылының жазы мен күзінде Қызыл Армия орасан зор адам шығынына ұшырады. Германия қарулы күштері Совет Одағының европалық бөлігінің 30% басып алды, бұл экономикалық және өнеркәсіп жағынан ең дамыған аудандар еді. Қызыл Армияның кадрлық бөлімі негізінен талқандалды, офицерлер құрамының 3/1 тұтқынға түсті [21].

Окупацияланған территорияда шамамен 88 млн адам тұратын, бұл бүкіл елдің халқының 45% еді [22].

Яғни соғыстың тағдыры, армия мен елді құтқару енді Қазақстан мен Орта Азия республикаларының еншісіне тиді. Әсіресе Қазақстан майданның негізгі арсеналына айналды. КСРО мемлекеттік қорғаныс комитеті мен елдің басшылығы алдында армияны жаңадан құру міндеті тұрды. Әбден әлсіреді деген Қызыл Армияның Қазақстан мен Орта Азия халықтарының есебінен толықтырылуы неміс фашистері үшін күтпеген жағдай болды [23].

1942 ж. басы мен 1943 ж. жазына дейін мобилизация тек қана осы аймақтың халықтарымен жүзеге асты, олар шамамен 3 млн адамды құрады [24].

Алғашқы кезеңде 14 әскери округ бойынша 1941 ж. 23 маусымына 1905-1918 ж. туғандар мобилизацияға ілікті [25].

16 мен 50 жас аралығындағылардан резерв дайындалды. Олар Осоавиахим, Қызыл крест сияқты әртүрлі спорттық, қорғаныс қоғамдарының курстарынан өтті. Осылар арқылы Қазақстанда 2 млн. адам оқып шықты. 1941 ж. жазы мен күзінде Қазақстан территориясында ұсақ әскери бөлімдермен қатар ірі әскери құрамалар жасақталды. Олар 316-атқыштар дивизиясы (кейін И.В. Панфилов атындағы 8-гвардиялық атқыштар дивизиясы), 38-атқыштар дивизиясы (1943 жылдан 73-гвардиялық). Бұлар Алматыда жасақталған еді, Ақмолада, Петропавлда, Семейде, Жамбылда т.б қалаларда 310, 314, 29, 238-атқыштар дивизиялары, 100, 101-ұлттық атқыштар бригадалары, т.б әскери бөлімдер құрылды. 2-3 ай жедел дайындықтан соң олар майданға аттандырылып отырды.

Қазақ ССР әскери комиссариатының құжаттарын сараптағанда әскерге шақырылған республика азаматтарының 681 мыңы 1941ж. маусымынан 1942 ж. желтоқсанына дейін әскерге алынғанын көреміз. Сайып келгенде әскерге шақырылғандардың 54% соғыстың бастапқы кезеңіне сәйкес келеді. Бұл кезеңде Қызыл Армияның ауыр қорғаныс ұрыстарын жүргізіп, орасан зор шығынға ұшырағанын білеміз. Яғни армияның жеке құрамы қазақстандықтардан, оның ішінде қазақтардан толықтырылып отырғандығы шүбәсіз шындық еді. Бұл шығындар Мемлекеттік қорғаныс комитеті мен қолбасшылардың өрескел қателігінің салдары болатын. Совет заманында айтылмаған бұл жантүршігерлік қателіктерді қазір жариялауға мүмкіндік туып отыр. Мысалы Оңтүстік - Батыс майданның басшылығының кесірінен совет әскерлерінің Харьковты азат ету операциясы сәтсіз аяқталып 3 айдан кейін майдан шебі Еділ бойына ығысуға мәжбүр болды. 1942 ж. маусымында тек қана Харьков маңында 240 мың совет әскерлері қоршауға алынып тұтқынға түсті. Айталық 106-қазақ кавалерия дивизиясы (4300 адам) эшелоннан түскен бойда нашар қаруланған түрінде соғысқа еніп, қоршауға түсіп, қырылып қалды, азғантай ғана бөлігі тұтқынға түсті. Бұл дивизия әскери құрамалардың тізімінен алынып тасталды, олардың тағдыры туралы жазуға тыйым салынды. Өскеменде құрылған 96-қазақ ұлттық атты әскер дивизиясының тағдыры да дәл осылай болды.

Соғыстың алғашқы кезеңіндегі мобилизациялық жүктеме қазақ халқына ауыр тиді. Сондықтан да 1943 әсіресе 1944 жылғы әскерге алу жоспары орындалмады. Соғыстың алғашқы кезеңінде алынғандардың көпшілігі Москва мен Ленинград, Дон мен Еділ, Қырым мен Сталинград ауыр шайқастарында қаза тапты. Әскери комиссариаттың өтінішімен Қазақстан Компартиясы орталық комитеті аудандар мен облыстарға құпия директивамен бірінші хатшыларды тікелей мобилизациямен айналысуға жіберді. Олардың алдына мынадай міндеттер қойылды: Қосымша адам ресурстарын табу; Партия, совет органдарының, әскери комиссариаттардың, НКВД-ның көмегімен әскерге бұрын шақырылмағандардың саяси - моральдық себептерін зерттеп жарамды деп табылғандарды мобилизациялау; Қорғаныс комитетінің №2064 бұйрығының негізінде үй-үйді аралап әскерге жарамдыларды аулау, т.б. [25, 247].

Саяси-моральдық себептермен әскерге алынбағандар дегеніміз соғысқа дейін Қазақстанға жер аударылғандар (әрі қарай «спецпереселенецтер»), кулактар мен олардың отбасы еді. Олардан «сенімсіз элементтер» деген таңба алынып әскерге шақыра бастады. Сонымен бірге соғыс кезінде Қазақстанға тағы да немістер, шешендер, ингуштар, қарашайлар, қалмақтар, балқарлар, қырым татарлары, түріктер, курдтар, болгарлар т.б «спецпереселенец» ретінде жер аударылған еді. Олардың майдандағы өкілдері кері шақырылып тылдағы жұмыстарға жіберілді. Әрине бұл сұмдық жазалау шаралары болмағанда қанша адамның өмірі сақталып қалатынын болжау қиын. 1995 ж. соғыстағы шығындар, мобилизацияланғандардың жалпы саны туралы ескерткіш кітап жарық көрді. Бірақ бұл игілікті іс КСРО тарағаннан кейін аяқсыз қалды. Кітапта қазақтар көп шоғырланған Оңтүстік Қазақстан, Алматы облыстары туралы деректер кірмеген. Кітапты құрастырушылар өте маңызды бір нәрсені ескерусіз қалдырды. Соғыс кезінде Қазақстан бойынша әскерге шақыру үш әскери округ арқылы жүргізілген еді. Қазақ КСР-ның әскери комиссариатының Орта Азия әскери округына бағынышты болды, ал оған батыс облыстары қарамайтын еді. Ақтөбе, Қостанай облыстарының тұрғындары Оңтүстік Орал әскери округы арқылы шақырылды, ал батыс облыстары болса Еділ бойы

әскери округы (Приволжский) арқылы шақырылған болатын. Сондықтан да бұл облыстар туралы деректер көп жағдайда есепке алынбай қалды. Жалпы 1941-1943 жылдары Қазақстанда 50-ден астам әскери бөлімдер құрылды. Оның ішінде 23 атқыштар дивизиясы, 2 ұлттық атқыштар бригадасы, 3 ұлттық атты әскер дивизиясы, әртүрлі полктар мен батальондар жасақталды. Қазақ құрамаларының бәрі дерлік республикалық бюджеттің есебінен құрылды. Жалпы соғыс барысында 18 бен 50 жас аралығындағы Қазақстандағы еркек кіндіктің 70% армияға алынды. Сайып келгенде республиканың әрбір төртінші тұрғыны жауынгерлік сапта болды [24,13].

1941-1942 жж. орасан зор шығыннан кейін Қызыл Армия жаңадан құрылды деуге болады және оның көпшілік бөлігін ұлт республикаларының өкілдері құрады. Соғыстың өнебойында жалпы Қызыл Армияда 35 млн адам болған. Көпшілік бөлігін орыс ұлты құраса 4,4 млн. украиндықтар, 1 млн-нан астам белорустар, 1,8 млн. қазақ, өзбек, қырғыздар болды [26].

КСРО сияқты көпұлтты мемлекетте ұлт және ұлтаралық проблема соғыс кезінде одан әрі шиеленіскен мәселеге айналды. Әрине совет өкіметі өзінің өмір сүрген алғашқы жылдарында ұлт мәселесін әділетті шешуге тырысты. Армия қатарына ұлтына, діни сеніміне қарамастан жаппай шақырылған еді. Ұлттық әскери құрамалар мен әскери мектептер құрылғанын атап өткен болатынбыз. Бұның бәрі Ресей империясының езілген халықтарын Совет өкіметі жағына тартудың қамы еді. Бірақ 30-ж. орта кезінен бастап ұлт аймақтарында Совет өкіметі нығайғаннан кейін өкімет өзінің саясатын күрт өзгертті, И.В.Сталин империялық модельді қалпына келтіруге бет бұрды. Орыс этносы мемлекет құраушы халық деген тенденция берік орын алды. Енді ұлттық әскери құрамалар империясының беріктігіне қауіп туғызады деп есептелінді. Соғыс кезінде бұл мәселе жаңа қырынан шиеленісті, орыс тілін нашар білетін не болмаса мүлдем білмейтін өз ұлт өкілдері, «нацмендер» армияның ішкі ынтымағын бұзады деп есептелінді, өзге аз ұлттарға деген төзбеушілік қалыптасты [27].

Сол кездегі саяси және әскери құжаттарда орыс емес халықтар (нерусские народы) деген термин ресми түрде қалыптасты. Бұл Ресей империясында бекіген бұратана (туземец) терминінің жұмсақ варианты еді.

Неміс-фашист басқыншыларының КСРО территориясына сыналап енген кезінен бастап Қарулы күштер қатарын толтыру үшін жаңа әскери құрамалар жасақтау міндеті тұрды. Бірінші кезекте әскерге (1905-1918 ж. туғандар, кейін 1890-1904 ж. туғандар, одан кейін 1923 ж. дейін туғандар шақырылды [28].

1941ж соңына таман КСРО да 124 дивизия құрылды [29].

Соғыстың барысында ұлт республикаларында - Әзірбайжанда, Арменияда, Грузияда, Түркменстанда, Өзбекстанда, Латвияда, Литвада, Эстонияда 80- ден астам ұлттық құрамалар құрылды [30].

Біздің республикада соғыстың алғашқы үш айында 316 - шы, 310 - шы, 238-ші, 314 - ші, 387 - ші, 391 - ші дивизиялар құрылды. Жалпы алғанда Қазақстанда 20-дан астам атқыштар, атты әскер дивизиялары мен бригадалары, бірнеше артиллериялық, авиация полктары мен ондаған батальондар құрылды. Сонымен бірге республика тұрғындары Қазақстаннан тыс жердегі әскери құрамалардың қатарын толықтырды. Әскер құрамалар негізінен Алматы, Жамбыл, Ақтөбе Ақмола, Петропавл, Семей қалаларында жасақталды. 1941 ж. соңына қарай тағы да қосымша бір дивизия мен үш бригада құрылды: 74-ші, 75-ші теңіз атқыштары және 39-шы курсантардан тұратын. Ал 1942 ж. басында Қазақстаннан майданға үш атқыштар дивизиясы, бір атты әскер дивизиясы, бір атқыштар бригадасы аттанды. Нәтижесінде соғыстың алғашқы кезеңінде майданға Қазақстаннан 14 атқыштар және атты әскер дивизиялары мен 6 бригада жіберілді. Сонымен қатар 6 артиллериялық және авиация полктары, 12 құрылыс, 2 авто, 7 автоматшылар батальондары жасақталды [31].

Аудандық, қалалық партия комитеттерінің, бастауыш партия ұйымының хатшылары батальон комиссарлары, рота политруктары, взвод саяси хабарламашылары болып шыға келді [32].

Соғыс кезінде КСРО ның европалық бөлігінен әртүрлі әскери-оқу орындары Қазақстан территориясына қоныс аударылып, өз қызметтерін жалғастырды. Ақтөбе қаласына: 2-

Бердичев жаяу әскер училищесі, Азаматтық әуе күштері ұшқыштарының авиамектебі (ГВФ), ГВФ-ның 41-оқу авиаэскадрильясы, 121-оқу авиаэскадрильясы, 46-оқу - техникалық авиаэскадрильясы, 14-артиллериялық арнайы мектеп, Камышин танк училищесі (Ақтөбеден 300 км. жердегі Шахстрой поселкесінде), Гурьев қаласында: Гурьев жаяу әскері училищесі, Орал қаласында: Одесса жаяу әскер училищесі, Ленсовет атындағы Ленинград әскери байланысшылар училищесі, 15-алғашқы әскери дайындық авиамектебі, Ворошиловград әскери ұшқыштар авиамектебі, 22-кіші авиамамандар авиамектебі, т.б. [33].

Батыс Қазақстаннан майданға Орал қаласында жасақталған 152-ші атқыштар бригадасы, Ақтөбе қаласында жасақталған 312-ші, 74-ші атқыштар дивизиялары, 101-ші атқыштар бригадасы т.б. сайып келгенде 1 млн. 200 мың адам Отан қорғауға аттанды [34].

1941 ж. шілде-тамызының аралығында ақ Ақтөбеде 312-ші атқыштар дивизиясын құру аяқталды. Ұйымдастыру алқасын облыстық партия комитетінің бірінші хатшысы Я.П. Иночкин, облыстық атқару комитетінің төрағасы М.С. Арменков, облыстық әскери комиссар С.Д. Алексеев басқарды.

Сонымен бірге құраманы құруға дивизия командирі полковник А.Ф. Наумов пен дивизия комиссары Я.Э. Сировскийдың рөлін айтпай кетуге болмайды. Дивизия құрамына партия, комсомол органдарының жауапты қызметкерлері шақырылды. Дивизияға негізінен Ақтөбе, Батыс Қазақстан, Гурьев, Оңтүстік Қазақстан, Жамбыл, Қызылорда облыстарының тұрғындары кірді [35].

Дивизияның штаты 11377 адам болса оның 6654-і Ақтөбеліктер болды. Дивизияның құрамы көпұлтты болды: 4460 орыс, 3536 қазақ, 2012 украиндықтар болды. [34, 16]. Бұлардан басқа өзбектер, белорустар, түркімендер, татарлар т.б. ұлттар болды. Ақтөбе облысының колхоздары мен совхоздары, өнеркәсіп орындары дивизияны техникамен, азық-түлікпен қамтамасыз етіп отырды. Дивизия құрамында 3 атқыштар полкы (1079-шы, 1091-шы, 1083-ші), артиллерия полкы, зенит дивизионы мен танк жоюшылар дивизионы, барлау батальоны, байланысшылар, санитарлар, материалдық-техникалық қамтамасыз етушілер, т.б. жалпы 10 мыңнан астам солдаттар мен офицерлер болды [36].

Жеке құрамды қаруландыру мен дайындау қысқа мерзімнің ішінде жүзеге асырылды. 1941 ж. 18-27 тамызының арасында дивизия құрамы Ленинград темір жолы арқылы Оңтүстік - Батыс майданының 52-ші резервтегі армиясының қарамағына Валдай станциясына жеткізілді.

Неміс-фашист басқыншыларының Москваға күзгі шабуылы басталғанда 312-дивизия шұғыл түрде Москва бағытына аударылды [34, 165]. Бұл қазан айының 6-8 жұлдызы еді. Қазақстандық дивизия Малоярославец қорғаныс учаскесінің азғантай гарнизонымен бірге жаудың 57-моторландырылған корпусының шабуылын тоқтатып, Москва маңына жауды жібермеді. Тек 1083-полк қана 20 машиналы жаяу әскерді, 13 танк пен 2 самолетті жойды. Осы ерлік үшін дивизияның 53 жауынгері ордендер мен медальдармен марапатталды.

312-дивизияның ерлікпен даңқы шыққанмен өмірі қысқа болды. Кескілескен шайқастардан кейін дивизияның қатары сиреді. 1941 ж. 23 қазанындағы 43-армияның командашысы К.Д. Голубевтің бұйрығымен 312, 17, 58-атқыштар дивизияларының қалдықтарынан жаңа 312-ші дивизия құрылды. Ал, 1941 ж. желтоқсанында 12-атқыштар полкы болып қайта құрылды [31, 96]. Үш дивизияда бір полкке жетер-жетпес адам қалғанынан қандай шығын болғанын көруге болады.

Мемлекеттік қорғаныс Комитетінің алғашқы жоспары бойынша республика ресурстарынан 5 атты әскер, 4 атқыштар дивизиясы, 4 ұлттық бригада құрылуға тиіс еді. Бірақ бұл жоспар орындалмай қалды. Тек қана 100, 101-атқыштар бригадалары, 105, 106, 96-атты әскер дивизиялары құрылды [31, 97].

Дегенмен де Батыс Қазақстан аумағында әскери құрамалар жасақтау жалғаса берді. Қазақстан Компартиясы Орталық Комитеті мен Қазақ КСР Халық комиссарлар Кеңесінің 1941ж. 17 қарашадағы «Қазақ КСР-індегі ұлттық әскери құрамаларды жасақтау шаралары туралы шешіміне байланысты Ақтөбе облыстық партия комитетінің бюросы 1941ж. қарашасында «Ақтөбе облысында ұлттық атқыштар бригадасын құру туралы» қаулы

қабылдады. Қаулыда сонымен бірге бригаданы азық-түлікпен, киім-кешекпен, техникамен қамтамасыз ету қарастырылды. Аудандық, қалалық партия комитеттерінің хатшыларына бригадаға ерліктерді жинау тапсырылды және олардың 35-40% коммунисттер мен комсомол мүшелері болуы ескертілді. Бюро облыстық партия комитетінің хатшысы Н.Қамбаровқа, әскери бөлімнің меңгерушісі Отарбаевқа екі күннің ішінде еш бөгетсіз саяси дайындықтан өткен адамдарды жинақтауды тапсырды [37].

Ақтөбе облыстық атқару комитеттерінің 1941 ж. 24 қарашадағы бюросының шешімімен осы жұмысты бақылайтын комиссия құрылды. Комиссиясының төрағасы болып Нығмет Қамбаров тағайындалды. Сонымен бірге комиссиясының аудандық бөлімдері құрылды. Олардың төрағасы болып Ырғыз ауданында Бірманов, Шалқар ауданында Хасанов, Темір ауданында Арсланов, Ключевой ауданында Лисовский, Байғанин ауданында Манасов, Ойыл ауданында Ермағамбетов, Мартұқ ауданында Нұрлихин, Степной ауданында Зинченко, Қобда ауданында Ақбердин, Новороссийск ауданында Тауанов, Қарабұтақ ауданында Өжікенов, Ақтөбе қаласы бойынша Үрпеков тағайындалды [38].

Олар ұлттық құраманың жасақталуын назарда ұстап үнемі мәлімдеме жасап отырды. Аудандарда партия, комсомол жиналыстары өткізіліп еріктілерді тіркеу басталды.

Құраманы жасақтауда тек қана Ақтөбе облысы емес Батыс Қазақстан, Гурьев, Қызылорда облыстары да атсалысты. Әскери құрамалар республикалық бюджет есебінен құрылғасын киім-кешек, көлік, ер-тұрман т.б. жергілікті халықтан жиналды. Осы мақсатта республикалық қор құрылып оны Қазақстан Коммунистік партиясы орталық комитетінің хатшысы А.Дудин басқарды, орынбасар Қазақ КСР халық комиссарлар Советі төрағасының орынбасары Н.Бабин болды [39].

Жергілікті атқарушы органдар қорға ұдайы есе беріп отырды. 1941 ж. 30 қарашасына қарай Ақтөбе облысында 31 044 адам қатысқан 462 жиналыс өткізіліп, тұрғындардан 254 қысқа тон, 177 етік, 313 байпақ, 201 жылы шалбар, 242 жылы сырт киім, 464 гимнастерка, 579 қысқы бас киім, 740 сүлгі, 343 қап, әртүрлі бұйымдар, 268 кружка, 364 қасық, 201 белбеу, 184 ожау, 69 ц. ұн, 10 ц. тары, 100 ц. картоп, 28 ц. көкөніс, 41 ц. ет, 5 ц. тоңмай, 310 бас қой, 135 бас жылқы, 2 жеңіл, 2 жүк машинасы жиналды [40].

Гурьев, Батыс Қазақстан облыстары да құр қалмады. Осы мерзімде Гурьев облысында ұлттық құрамалар үшін 8 қысқа тон, 4 етік, 4 жылы шалбар, 67 қолғап, 6 ер-тұрман, 450 кг балық, 50 кг тоңмай, т.б. ал Батыс Қазақстан облысының бес ауданынан 220 ц. ұн, 56 ц. жем-шөп, 372 ц. пішен, 30 ц. көкөніс, 50 ц. картоп жиналды [41].

Батыс Қазақстан облысы ұлттық құрамаға 156 кіші командирлерді, 2657 қатардағы жауынгерлерді, 1850 жылқы, 90 арба, 11 жеңіл және 51 жүк машиналарын дайындап берді.

Қазақстанның үш батыс облыстарының тұрғындары құрылып жатқан бригаданы азық-түлікпен толықтай қамтамасыз етті деуге болады. Олар бригаданың қажетіне 200 т. сұлы, 550 т. пішен, 62 т. сабын, 65 т. ұн, 65 т. тары, 25 т. картоп, 30 т. көкөніс, 45 т. балық, 10 т. ет, 3,5 т. тоңмай, т.б. жинап берді [42].

Осы шаралардың бәрі әсіресе жылы киім жинау облыстық партия комитеттерінің жіті қадағалауында болды. Жоспар орындалмай қалған жағдайда себептері анықталып жауапты тұлғалар жазаланып отырды. Мысалы Гурьев облысында 1941 ж. қыркүйегінің бірінші онкүндігінде қысқа тон дайындау 2%-ке, қолғаптар - 4,3%-ке орындалмай қалған екен. Жалмажан Гурьев облыстық партия комитетінің бюросы шақырылып 23 қыркүйектегі өзінің мәжілісінде Маңғыстау ауданы бойынша комиссия төрағасы Құбашевты, Мақат ауданы бойынша Отарбаевты, Шевченко ауданы бойынша Нұруллинды, Жылыой ауданы бойынша Тияновты, Новобогат ауданы бойынша Жұмағұловты, Теңіз ауданы бойынша Ахмеджановты, Гурьев қаласы бойынша Антоновты қызметтен босатты [43].

Ұлттық әскери құрамаларды жасақтаудағы партия-совет қызметкерлерінің жоғарғы жауапкершілігін сол кезеңдегі қызметтік хаттарды талдағанда көруге болады. Мысалы Гурьев облыстық атқару комитетінің хатшысы Бекжановтың 1941 ж. 29 қыркүйектегі Маңғыстау аудандық партия комитетінің хатшысы Жантасовқа жіберген аса құпия хатында мемлекеттік маңызы бар тапсырманы орындамау қылмыспен тең деп атап көрсетілген [44].

Бүкіл аудандар мен қалалардың артельдеріне әскерге іш киім, қысқа тон, жылы киімдер, т.б. дайындауға жоспар қойылды. Жұмыс жақсы жүргенмен де шикізаттың жетіспеуі көп жағдайда тосқауыл болды.

Ұлттық әскери құрамасының қатарына ең үздік деген коммунисттер мен комсомол мүшелері жіберіліп отырды. Мысалы 101-ұлттық бригаданың қатарына келгендердің ішінде Солтүстік Қазақстан облыстық партия комитеттерінің хатшысы Нұри Әлиев (бригада комиссары), Қостанай облыстық партия комитетінің хатшысы Бекайдар Берниязов (бригада саяси бөлімінің бастығы), Қазақстан Коммунистік партиясы орталық комитетінің өнеркәсіп және транспорт жөніндегі хатшысының орынбасары Нұғман Оразалин (бригада партиялық комиссиясының төрағасы), саяси бөлім бастығының көмекшісі Шайдахмет Серғазин болды. Ұлттық бригадасының командирлігіне полковник Севастьян Яповенко тағайындалды [31, 52]. Алғашқысында бригада да 3815 адам, оның 50,5 %-і комсомол мүшелері болды [40,87]. Кейін жауынгерлер саны 6 мыңға дейін жетті. Бригада құрамында 3-4 атқыштар батальоны, артиллерия, миномет дивизиондары т.б. бөлімдер болды [31, 212].

1942 ж. қаңтарында бригада құру толықтай аяқталды. Бригаданың әскери дайындығымен танысу үшін 1942 ж. 19 мамырында Ақтөбеге Мемлекеттік қорғаныс комитеттерінің мүшесі Маршал К.Е. Ворошилов келіп бригаданың әскери дайындығына жоғары баға берді. Майданға аттанар алдында бригада да 16 жүк, 6 жеңіл автокөлік, 460 бас жылқы, 52 көлік арба, 89 ертұрман, 1089 қысқа тон, 1448 қысқы бас киім т.б. болды [35, 22].

Бізге белгілі деректер бойынша 101-ұлттық бригада жаудан 160 елді пунктты азат етті, 3 жаяу әскер полкы мен 5 батальонды талқандады, 9 мыңнан астам солдаттар мен офицерлерді жойып жіберді.

Кейін бригада зор шығындарға байланысты таратылып, тірі қалғандары 47-ші және 90-шы атқыштар дивизияларына қосылды [31, 54].

Көріп отырғанымыздай Ұлы Отан соғысының барысында совет әскерлері үнемі жаңа күштерімен толықтырылып отырды. Егер соғыстың алғашқы жылында КСРО-ның еуропалық аумағының 30% жау қолында қалғанын ескерсек әскер саны елдің азиялық бөлімінен толықтырылып отырды. Әсіресе Қазақстанның орны өте зор болды. Соғыстың алғашқы жылдарында басталған әскери құрамаларды жасақтау 1943 ж. өзінің жалғасын тапты. 1943 ж. 1 сәуірінде Ақтөбе қаласында әскери міндеттілерден автоматшылар батальонын құру туралы шешім қабылданды. Батальон құру туралы жоспары Ақтөбе облыстық партия комитетінің бюро мәжілісінде талқыланып Ш.Оразбаев басқарған комиссия құрылды. Өз кезегінде осындай комиссиялар аудандарда да құрылды. Батальонға әскерге жарамды 18-45 жас аралығында ер адамдар қабылданды. Олардың бәрін мінер атпен қамтамасыз етіп 20 сәуірде Ақтөбеде жинақтау тапсырылды. Батальонға «Амангелді Иманов» аты беріліп 1943 ж. 10 мамырына дейін мерзім белгіленді [45].

Қазақстанда жасақталған әскери құрамаларға қазақ батырларының есімін беру туралы мәселені алғаш рет Қызылорда облысы Шиелі станциясының тұрғыны комсомол мүшесі Оспанов көтерген болатын. Өзінің Қазақстан Компартиясы Орталық комитетінің I хатшысы Н.Скворцовқа жолдаған хатында «Амангелді Иманов» есімін беруді сұрайды [44]. Бірақ оның ұсынысы аяқсыз қалды, себебі КСРО тарихында орыс емес ұлт өкілдерінің аты әскери құрамаларға берілмейтін еді. Әрине қазақ батыры Амангелдінің атын ірі құрамаға берсе де артықтық етпес еді. Бірақ осы фактының өзі жауынгерлердің рухын көтеруге үлкен ықпал етті.

Батальон толықтай Ақтөбе облысының қорынан жасақталды. Төмендегі таблица бізге әрбір ауданның осы әскери құраманы жасақтаудағы үлесін көрсетеді. [35, 32].

аудандар	кіші сержанттар	қатардағы жауынгерлер	аттар	жүк машиналары
Ақтөбе қаласы	17	53	-	2
Мартүк	4	21	2	-
Родниковск	1	4	1	-
Қобда	6	24	2	-
Ойыл	1	9	2	-
Новороссийск	8	32	2	-
Степной	5	20	2	-
Ключевой	7	33	2	-
Жұрын	4	16	2	-
Темір	6	24	2	-
Байғанин	1	4	-	-
Шалқар	5	20	2	-
Брғыз	1	4	2	-
Қарабұтақ	1	4	1	-
Барлығы	67	268	22	2

Таблицадан көріп тұрғанымыздай батальон толықтай жасақталып майданға аттанды.

Жоғарыда атап өтілген құрамалардан басқа Ақтөбе облысында 129-шы миномёт полкы, 57-айрықша автобатальон, Оралда жоғарыда айтылған 152-атқыштар бригадасынан басқа автоматшылар батальоны және бес батальоннан тұратын полк құрылды [36, 13].

Сонымен қатар батыс қазақстандықтар облыстан, тіпті республикадан да тыс жерлерде жасақталған әскери құрамалардың қатарында соғысты. Мысалы Чкалов облысында (қазіргі Орынбор облысы) құрылған 333, 196, 193-дивизияларының құрамында болды [46].

1942 ж. басында Чкалов облысында құрылған. 196-шы дивизияның 80% қазақтардан тұрды. Чкалов облысында құрылған 195-атқыштар дивизиясының жартысынан көбі қазақтар болды (4129 адам) [8, 284].

Қазақстанның батыс өңірінде құрылған әскери құрамалардың барлығы дерлік Ұлы Отан соғысының басты майдандарында соғысып ерлік пен жанқиярлықтың үлгісін көрсетті.

Әскери құрамалар республика мен облыстардың бюджетінен құрылып және оның дені қазақ ұлтынан тұрғанымен командалық құрам негізінен орыс ұлтының өкілдерінен тұрды. Мысалы соғыстың алғашқы екі жылында құрылған 23 (жиырма үш) әскери құрамалардың біреуінен де қазақ ұлтынан командир болған жоқ [47].

Кейінгі жария болған құжаттар бізге қазақтарды командирлық лауазымдардан саналы түрде аластатқанына дәлел бола алады. Әрине бұның бір себебі қазақтардан офицер кадрларының жетіспеуінен еді, бірақ Совет өкіметінің қазақтарды әскери училищелер мен академияларда оқытуға құлқы болмағандығын білеміз. Бұл жағдай совет өкіметі өмір сүрген 74 жыл бойы сақталып келген еді.

Жалпы 1943ж 1 қыркүйегіне қарай Қазақстанның батыс аймақтарынан майданға Ақтөбе облысынан 71.782 адам, Гурьев (Атырау) облысынан 35.300, Батыс Қазақстан облысынан 54.500, барлығы 161.602 адам аттанды. Жалпы республика бойынша 985.956 адам мобилизацияланды [48].

Осыншама адамнан қазақ командир табылмағаны өкінішті-ақ. Ал енді 1945ж. шілдедегі дерек бойынша 84.237 адам мобилизацияланды: Ақтөбе облысынан 74.083 адам, Гурьев (Атырау) облысынан 42.509 адам [49].

Соғыс басталғанға дейін Қызыл Армия қатарында 178 мың қазақстандық болған екен, оның ішінде тек қана Гурьев (Атырау) облысының Маңғыстау ауданынан 1941 ж. 19 мамырында Қызыл Армия қатарына 1080 жасөспірім шақырылса, Батыс Қазақстан облысынан

2552 адам шақырылған. Кейін толықтырылған деректер бойынша соғысқа Ақтөбе облысынан 122.423 адам, Гурьев облысынан 50.509, Батыс Қазақстан облысынан 76.635 адам аттанды [48, 2]. Қазақстанның батыс аймағынан барлығы соғысқа 249.567 адам аттанған. Батыс қазақстандықтар соғыста орасан зор шығынға ұшырады. Бұл туралы академик М.Қозыбаев былай деп жазған еді: «Ұлы Отан соғысы жылдарында ұлттық құрамалар жасақталғаны барлығымызға мәлім. Бірақ оларды тиімді пайдаланған жоқ. Әсіресе атты әскер құрамаларын жалаң қылышпен неміс танкілеріне қарсы қойып қырып салды» [50, 117]. Соғыстың алғашқы жылдарындағы ауыр шығындар әскери дайындықтың төмендігінен де болды.

Жалпы соғыс кезіндегі шығындар туралы, оның ішінде ешқандай ақылға симайтын шығындар туралы екіталай пікірлер бар. Бірақ біз үшін соғыс тарихының ақтаңдақтары баршылық екені аян. Совет заманында соғыс тарихы, оның проблематикасы ешбір сынға ұшырамайтын қасиетті тақырыптың бірі болды.

Проблеманы зерттеушілердің де біразы соғысқа қатысқан немесе туған-туыстарды соғыста жоқ болған адамдар еді. Елімізде соғыс өрті шарпымаған адам кемде-кем еді. Майдангер, Ұлы Отан соғысының проблемасын жете зерттеушілердің бірі профессор Төлтай Балақаевтың тұжырымдауына сол сұрапыл соғыста Қазақстанда 602.939 адам қаза тапты және хабарсыз кетті деп есептейді [48, 2].

Соғыс жылдарындағы батысқазақстандықтардың шығынын біз бір таблицаға жинақтауға тырыстық.

№2 таблица

облыстар	майданда қаза тапқандар	госпитальдарда жарақаттан қаза тапқандар	қаза тапқандар және майданнан оралмағандар	хабарсыз кеткендер	барлық шығындар
Ақтөбе	17008	1679	137	17368	36192
Атырау	3650	1327	15	10372	15364
Батыс Қазақстан	15896	2824	176	18096	36992
Маңғыстау	1535	186	132	2147	4000
Барлығы	38089	6016	460	47983	92548

Тағы да бір атап өтетін жайт бұл соғысқа өз еркімен аттанғандардың санының көп болуы. Әрине әртүрлі себептермен әскерден қашқандар да болды, бірақ бұлардың саны өте аз еді. Оларға өкімет тарапынан жазалау шаралары қолданылып отырды. 1937-1939 жж. қуғын-сүргіннен кейін шошыған халық ашық қарсылық көрсеткен жоқ. Соғыста, әсіресе оның бастапқы кезінде қазақтар зор қиыншылықтарға тап келді. Бұл сауаттылықтың төмен болуы, соғыс техникасын нашар меңгеру, әсіресе орыс тілін нашар білу немесе білмеу болды. Соғыс кезінде кедергілерге қарамастан қанша дегенменде қазақ офицер кадрлары шынығып, өсіп шықты. Бұлар сөз жоқ тәуелсіз Қазақстан армиясын құруда негіз болды. Өз қарулы күштерімізді құру барысында тарихшылардың алдында Қазақстанның әскери тарихын ғылыми дәрежеде жертеп, жас ұрпаққа таныстыру міндеті тұр.

Қорытынды. Қазіргі кезеңдегі әскери комиссариаттардың тәжірибесі көрсеткендей, олар Қазақстан Республикасы Қарулы Күштерінің жауынгерлік және жұмылдыру дайындығын қамтамасыз ету міндеттерін уақтылы және сапалы шешеді. Бұл көбінесе әскери комиссарлардың біліктілігі мен кәсіби біліміне байланысты.

Кенес Одағы және Қазақстан Республикасы әскери комиссариаттарының қалыптасу және даму үдерісі мұрағаттық дереккөздер, орталық және жергілікті әскери басқару органдарының материалдары мен құжаттары, тарихи және арнайы әдебиеттер негізінде талданды.

Қарулы Күштердің дамуымен тығыз байланыста әскери комиссариаттардың құрылымында болған өзгерістер, олардың мемлекетіміздің қауіпсіздігін қамтамасыз ету

жөніндегі қызметті жүзеге асыратын органдардың жалпы жүйесіндегі рөлі мен орны өте маңызды.

Отандық әскери комиссариаттар даңқты даму жолынан өтті. Әскери комиссариаттар қызметінің барлық кезеңдеріндегі басты байлық – адамдар болды, болып келеді және болады. Олардың күнделікті тынымсыз еңбегі, жоғары кәсіби және адамгершілік қасиеттері, отансүйгіштігі мен жүктелген міндетке деген саналы көзқарасы Азаматтық және Ұлы Отан соғыстары кезінде, төтенше жағдайларда және бейбіт уақытта ауқымды және жауапты міндеттерді сәтті шешуді қамтамасыз етті. Ал қазіргі жағдайда әскери комиссариаттар Қарулы Күштердің жұмылдыру дайындығын арттыруға және Қазақстан мемлекетінің қорғаныс қабілетін нығайтуға лайықты үлес қосуда.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1 Декрет Совета Народных Комиссаров РСФСР «Об учреждении волостных, уездных, губернских и окружных комиссариатов по военным делам», от 8 апреля 1918 года.

2 Декреты Советской власти. Т.1 Москва, 1957. – с.66

3 Военные комиссариаты: история создания и развития (1918-2018 гг.) Под общ. редакцией В.П. Тонкошкурова. – М.: Красная Звезда, 2018. – 368 с.

4 Советские вооруженные силы: история строительства. Военное изд-во, 1978. - с. 515

5 Национальный вопрос в военном строительстве в СССР.1922-1945гг. Москва: Политическая энциклопедия, 2016. - 165-187 бб.

6 Мовчин Н.Н. Комплектование Красной армии. Исторический очерк. – Военная Типография Управления делами Наркомвоенмора и РВС, 1926. с.160.

7 Безугольный А.Ю. Национальный состав Красной армии, 1918-1945: Историко-статистическое исследование. М.: Центрполиграф, 2021.

8 К.Аманжолов, А.Тасболатов. Қазақстанның әскери тарихы: б.з.д. VI ғасырдан бүгінгі күнге дейін. Алматы: Білім. -1999. -211б. (317б.)

9 К.З. Кипшакбаев, Д.Ж. Серкебаев. Война и человеческие ресурсы Казахстана в 1941-1945 годах. // Молодой ученый. – 2024. – №16(515). – С. 303-306.

10 Декреты Советской власти. Т.1. Москва,1964. - с.108

11 Ресей мемлекеттік әскери архивы (әрі қарай: РМӘА) .ф.33087, оп.1, д.5, л.50.

12 РМӘА. 7 қор, 7 тізбе, 440 іс; 1,2 п.

13 Постановление Президиума Центрального Исполнительного Комитета. О реорганизации местных органов Народного Комиссариата по Военным и Морским Дела. 9 января 1925 г. // Известия ЦИК Союза ССР от 10 января 1925 г., №8. (2); Собрание законов и распоряжений Рабоче-Крестьянского Правительства СССР за 1925 г. №1-39. Отдел первый. – М., б. г. (291)

14 РМӘА. 54 қор, 1 тізбе, 689 іс; 58 парақ.

15 РМӘА. 40442-қор, 2а-тізбе, 75-іс; 230-парақ.

16 РМӘА. 4-қор, 15а-тізбе, 462-іс; 11-15 парақ.

17 РМӘА. 4-қор, 14-тізбе, 1840-іс; 239-243 парақ.

18 РМӘА. 39415-қор, 1-тізбе, 11-іс; 15б, 214 парақ.

19 Алдажұманов Қ. Қызыл Армияның ұлттық бөлімдері // Қазақ Совет Энциклопедиясы (ҚСЭ). 7-том – Алматы, 1975. – 81-82 б.

20 Джексенбаев Ш. И горек дым войны. Алма-Ата: Жалын, 1985. - с. 190

21 Гланц Дэвид М. Советское военное чудо.1941-1943: возрождение Красной Армии. Москва: ЭКСМО, 2008. -58 б.

22 М.Қозыбаев.Компартия Казахстана в период Великой Отечественной войны (1941-1945г.г.)-Алматы: Казахстан, 1964. -201б.

23 Бивор Энтони. Вторая мировая война. -Москва: КоЛибри, 2014. -304 б

24 К.Алдажұманов. История войны 1941-1945 годов и Казахстан: «белые пятна» и проблемы // Социогуманитарная наука Казахстана. Алматы, 2011-203-217 бб.

- 25 *Казахстан в первый год Отечественной войны против немецко-фашистских захватчиков.* – Алматы: КазОГИЗ, 1943. – 247 б.
- 26 *Национальный вопрос в военном строительстве в СССР.1922-1945гг.* Москва: Политическая энциклопедия, 2016. - 165-187 бб.
- 27 Безугольный А.Ю. *Этнонациональный аспект истории Красной Армии 1920-1940 гг в современной российской историографии // Ученые записки Крымского федерального университета им. А.И. Вернадского. Серия «Исторические науки». 2017. - т.3 (69). №4 - 3-17 бб.*
- 28 М.Қозыбаев. *Майдангер студенттер.* Алматы: Мектеп. -1985. -112б.
- 29 *История Второй Мировой войны, 1939-1945 гг. в 12 томах. -т.4; Фашистская агрессия против СССР. Крах стратегии «Молниеносной войны».* - Москва: Воениздат. – 1975. - 535 с.
- 30 М.Қ. Қозыбаев. *Ұлы ерлік.* Алматы: Қазақстан. - 1980. - 46 б (153б.)
- 31 К.Р. Аманжолов. *Ерліктің жарқын беттері. Ұлы Отан соғысында қазақстандық құрамалардың жеңіспен өткен жолдары. 1941-1945.* Алматы: Қазақстан. -1987. - 96 б.
- 32 М.Қозыбаев. *Ақтаңдақтар ақиқаты. Оқу құралы.* Алматы: Қазақстан: Қазақ университеті. -1992. - 138б. (272 б)
- 33 А.К. Аккузинов *Подготовка военных кадров на территории Казахстана в годы Великой Отечественной войны.* - Военно-исторический журнал. - №7. -2023. - 27б.
- 34 *Халықтың өшпес ерлігі: Отан соғысы және тыл ардагерлерінің естеліктер жинағы. Бессмертие подвига народа: воспоминания казахстанцев-ветеранов войны и труженников тыла.* - Астана: -2005. - 7 б. (672 б.)
- 35 *Актюбинцы в годы Великой Отечественной войны. 50 лет Победы. 1941-1945 гг.* - Актюбинск: Полиграфия. - 1995.165 с.
- 36 *Боздақтар: жинақтама том.* - Алматы: Қазақстан. -1995. - 106 б.(514 б.)
- 37 *Ақтөбе облысының мемлекеттік архивы (әрі қарай АқОМА), 85-қор, 1-тізбе, 1304-іс; 1, 11, 109 пп.*
- 38 *АқОМА, 13- қор, 10-тізбе, 27-іс; 112-п.*
- 39 *ҚР Президенті архивы (әрі қарай ҚР ПА), 708-қор, 5/1 - тізбе, 1398- іс; 49-п.*
- 40 *АқОМА, 13-қор, 10- тізбе, 308-іс; 58-п., 89-п.*
- 41 *ҚР ПА, 708-қор, 5/1- тізбе, 1125- іс; 3-п.*
- 42 *АқОМА, 13-қор, 10-тізбе, 310- іс; 5-п.*
- 43 *Маңғыстау облыстық мемлекеттік архивы (әрі қарай: МОМА), 17- қор, 1- тізбе, 698- іс; 5-6 п.*
- 44 *ҚР ПА, 708-қор, 5/1- тізбе, 1125- іс; 3, 7п.*
- 45 *АқОМА, 13-қор, 12- тізбе, 191-іс; 31-32-п.*
- 46 *АқОМА, 13-қор, 10- тізбе, 308-іс; 7-п.*
- 47 А.К. Канымкулов. *Трудовые и ратные подвиги трудящихся Актюбинский области в годы Великой Отечественной войны (1941-1945гг.): автореф. на соискание ученой степени к.и.н.* - Алма-Ата, 1980 - 25б.
- 48 Т.Балакаев. *Соғыс тарихының жалғасы бар // Егемен Қазақстан. №81. - 2005. -3б.*
- 49 *ҚР ПА.708-қор,6/1-тізбе,1182-іс;123-п*
- 50 М.Қ.Қозыбаев. *Тарих зердесі (Замана асуы) 1-кітап.* – Алматы: Ғылым. -1998. -80, 471б.

References:

- 1 *Decree of the Council of People's Commissars of the RSFSR "On the Establishment of Volost, District, Provincial and District Commissariats for Military Affairs", dated April 8, 1918.*
- 2 *Decree of the Soviet Government. Vol. 1 Moscow, 1957. - p. 66*
- 3 *Military commissariat: history of creation and development (1918-2018) edited by V.P. Tonkoshkurova. – М.: Krasnaya Zvezda, 2018. – 368 p.*
- 4 *Soviet armed forces: history of construction. Military research, 1978. - p. 515*
- 5 *National question of military construction in the USSR. 1922-1945. Moscow: Political Encyclopedia, 2016. - pp. 165-187.*

6 Movchin N.N. *Completing the Red Army. Historical essay.* – Military Typography Department of Narkomvoenmora and RVS, 1926. p. 160.

7 Bezugolny A.Yu. *National Composition of the Red Army, 1918-1945: Historical and Statistical Study.* M.: Tsentrpoligraf, 2021.

8 K. Amanzholov, A. Tasbolatov. *Foreign history of Kazakhstan: B.C. From the 6th century to the present day.* Almaty: Education. -1999. -211 p. (p. 317)

9 AD Kipshakbaev, D.Zh. Serkebaev. *War and human resources of Kazakhstan in 1941-1945.* // A young student. – 2024. – No. 16(515). – S. 303-306.

10 Decree of the Soviet Government. T.I. Moscow, 1964. - p. 108

11 State Military Archive of Russia (further: PMAA).f.33087, op.1, d.5, l.50.

12 RMA. 7 funds, 7 registers, 440 cases; 1.2 p.

13 Resolution of the Presidium of the Central Executive Committee. *About the reorganization of local bodies of the People's Commissariat for Military and Maritime Affairs. January 9, 1925* // Bulletin of the Central Committee of the Union of the SSR of January 10, 1925, No. 8. (2); Collection of laws and regulations of the Workers' and Peasants' Government of the USSR for 1925. No. 1-39. First department. – M., p. d. (291)

14 RMA. 54 funds, 1 list, 689 cases; 58 pages.

15 RMAA. 40442-fund, 2a-list, 75-case; 230-sheet.

16 RMAA. 4-fund, 15a-list, 462-case; 11-15 sheets.

17 RMAA. 4-fund, 14-list, 1840-case; 239-243 sheets.

18 RMAA. 39415-fund, 1-list, 11-case; 156, 214 sheets.

19 Aldazhumanov K. *National divisions of the Red Army* // *Kazakh Soviet Encyclopedia (KSE).* Volume 7 – Almaty, 1975. – 81-82 p.

20 Dzheksenbayev Sh. *And the bitter smoke of war.* Alma-Ata: Zhaly, 1985. - p. 190

21 Glantz David M. *Soviet military miracle. 1941-1943: revival of the Red Army.* Moscow: EKSMO, 2008. - 58 p.

22 M. Kozybaev. *Communist Party of Kazakhstan during the Great Patriotic War (1941-1945)* - Almaty: Kazakhstan, 1964. - 201 p.

23 Beevor Anthony. *World War II.* -Moscow: KoLibri, 2014. -304 p

24 K. Aldajumanov. *The history of the war of 1941-1945 and Kazakhstan: "white spots" and problems* // *Sociohumanitarian science of Kazakhstan.* Almaty, 2011-203-217 pp.

25 *Kazakhstan in the first year of the Patriotic War against the German-fascist invaders.* - Almaty: KazOGIZ, 1943. - 247 p.

26 *National question in military construction in the USSR. 1922-1945.* Moscow: Political Encyclopedia, 2016. - pp. 165-187.

27 A.Yu Bezugolny. *Ethno-national aspect of the history of the Red Army 1920-1940 in modern Russian historiography* // *Uchenye zapiski Krymskogo federalnogo universiteta im. To A. I. Vernadsko. Series "Historical Science".* 2017. - v. 3(69). #4. - pp. 3-17

28 M. Kozybaev. *Active students.* Almaty: School. - 1985. - 112 p.

29 *History of the Second World War, 1939-1945. in 12 volumes.* - v. 4; *Fascist aggression against the USSR. Crash strategy "Lightning war".* - Moscow: Voenizdat. – 1975. - 535 p.

30 M.K. Kozybayev. *Great heroism.* Almaty: Kazakhstan. - 1980. - 46 p. (153 p.)

31 K.R. Amanzholov. *Bright pages of heroism. The victorious path of Kazakhstani units in the Great Patriotic War. 1941-1945.* Almaty: Kazakhstan. -1987. - 96 p.

32 M.Kozybayev. *The truth of the Aktandaks. Textbook.* Almaty: Kazakhstan: Kazakh University. -1992. - 138 p. (272 p.)

33 A.K. Akkuzinov *Training of military personnel on the territory of Kazakhstan during the Great Patriotic War.* - Military historical magazine. - No. 7. -2023. - 27 p.

34 *The indelible heroism of the people: a collection of memories of veterans of the Patriotic War and the home front. Bessmertie podviga naroda: memoirs of Kazakh veterans of the war and the back of labor.* - Astana: -2005. - 7 p. (p. 672)

- 35 *Aktubianians during the Great Patriotic War. 50 years of Victory. 1941-1945 - Aktubinsk: Polygraphy. - s. 1995.165*
- 36 *Bozdak: a collection volume. - Almaty: Kazakhstan. -1995. - 106 p. (514 p.)*
- 37 *Aktobe Oblast State Archive (hereinafter referred to as AKOMA), fund 85, list 1, case 1304; pp. 1, 11, 109*
- 38 *AKOMA, fund 13, list 10, case 27; pp. 112*
- 39 *Presidential Archives of the Republic of Kazakhstan (hereinafter referred to as PA of the Republic of Kazakhstan), fund 708, list 5/1, case 1398; pp. 49*
- 40 *AKOMA, fund 13, list 10, case 308; pp. 58, p. 89*
- 41 *PA of the Republic of Kazakhstan, fund 708, list 5/1, case 1125; pp. 3*
- 42 *AKOMA, 13-fund, 10-list, 310-file; 5-p.*
- 43 *Mangystau Regional State Archive (hereinafter: MOMA), 17-fund, 1-list, 698-file; 5-6 p.*
- 44 *PA of the Republic of Kazakhstan, 708-fund, 5/1-list, 1125-file; 3, 7p.*
- 45 *AKOMA, 13-fund, 12-list, 191-file; 31-32-p.*
- 46 *AKOMA, 13-fund, 10-list, 308-file; 7-p.*
- 47 *A.K. Kanymkulov. Labor and military exploits of workers of the Aktobe region during the Great Patriotic War (1941-1945).: author's abstract. for the degree of Doctor of History of History - Alma-Ata, 1980 - 25 p.*
- 48 *T.Balakayev. The history of war continues // Independent Kazakhstan. No. 81. - 2005. -3p.*
- 49 *RK PA.708-kör, 6/1-list, 1182-is;123-p*
- 50 *M.K.Kozybev. Historical research (Zamana asuy) 1-book. - Almaty: Nauka. -1998. -80, 471p.*

ҒТАХР/МРНТИ/IRSTI: 03.09.25

ӘӨЖ/УДК/UDC. 126(=48.21) (245)

<https://www.doi.org/10.51889/2959-6017.2025.87.4.005>

А.К. Нурманова¹, К.М. Жаулин², С.А. Едилханова³

¹ *PhD, қауымдастырылған профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан. e-mail: ayaguz1510@mail.ru*

² *саяси ғылымдарының докторы, профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан, e-mail: kikbay.zhaulin@yu.edu.kz*

³ *тарих ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий технологиялар және инжиниринг университеті, Ақтау қаласы, Қазақстан, e-mail: svetlana.yedilkhanova@yu.edu.kz*

КЕҢЕСТІК ӘЛЕУМЕТТІК-ЭКОНОМИКАЛЫҚ ТРАНСФОРМАЦИЯНЫҢ МАҢҒЫСТАУДАҒЫ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа

Мақалада 1930-жылдары Маңғыстау өңірінде жүзеге асқан кеңестік әлеуметтік-экономикалық трансформацияның ерекшеліктері архивтік деректер негізінде талданады. Зерттеу барысында сайлау комиссияларының хаттамалары, азаматтардың өтініштері мен шағымдары, сондай-ақ кулактарды әшкерелеу жөніндегі құжаттар пайдаланылды. Мақалада халықтың саяси құқықтарынан айырылуы, қоғамға жат элемент ұғымының қолданылуы, жалдамалы еңбекті пайдаланғаны үшін шаруалардың кулак қатарына жатқызылуы сияқты мәселелер қарастырылды. Сонымен бірге, сайлау құқығынан айырылған азаматтардың әлеуметтік жағдайы, отбасыларының аштық пен жұмыссыздыққа душар болуы нақты мысалдар арқылы көрсетілді. Кеңестік биліктің әлеуметтік бақылау саясатының Маңғыстаудағы ерекшеліктерін ашып, оның ауылдық қоғамға тигізген әлеуметтік-саяси және